

Gromon András: Megalapozott találgatások

Bizonytalan jelentésű részek feltételezett értelme

Abszolút biztos szövegértelmezés természetesen nem lehetséges, de sok esetben mondhatjuk azt, hogy szinte biztosan helyes az értelmezésünk. Máskor azt kell gondolnunk, hogy ma már szinte lehetetlen megállapítanunk az adott szöveg eredeti értelmét-üzenetét. A kettő között helyezkednek el alább említett részletek, amelyeknek a pontos jelentését csak „talál-gathatjuk”, persze nem „hasraütéses módon”, hanem komoly érvek felhasználásával, azaz megalapozottan. – Az már aztán az Olvasó dolga, hogy eldöntse: meggyőzőek-e a felhozott érvek, és így azonosulni tud-e az általam adott értelmezésekkel.

Márk evangéliuma

Vízen járt? (6,45-52)

A hagyományos fordításokban azt olvassuk, hogy Jézus „...az éjszaka negyedik őrváltása idején *a vízen járva* [a tanítványok bárkája] felé indult” (48. v.).

Az egész elbeszélés számos nehezen megválaszolható, vagy egyenesen megválaszolhatatlan kérdést vet föl, témánk szempontjából például ezeket: Ha a bárka „a tó közepén volt” (47. v.), ami legalább egy-két kilométeres távolságot jelent, hogyan „látta” Jézus, hogy csak kínlódva jutnak előre? Ha Jézus látta, mennyire kínlódnak övéi az evezéssel, miért várt estétől a hajnali szürkületig azzal, hogy hozzájuk menjen (48. v.)? Ha a tanítványok őt látták „járkálni”, miért „vélték úgy, hogy kísértet” (49. v.)?

Ami magát a „vízen járást” illeti, minden valószínűség szerint egyszerű fordítási hibáról van szó. A görög *epi tész thalasszész* kifejezés héber megfelelője, az *al-ha-jam* ugyanis nem azt jelenti, hogy „a tengeren” (a víz felszínén), hanem azt, hogy „a tengerparton”, vagy „a homokos tengerpart mentén” (vö. 2Móz 14,2,9; 4Móz 13,29; 2Sám 17,11; 1Kir 4,20; 1Makk 14,34 és különösen is Jn 21,1, ahol így is szokás fordítani: „a Tibériás-tengernél” [Simon T. László ford.]!), vagyis ez a kifejezés csak a part-, ill. vízközelséget jelzi. A tengerben levés vagy a víz színén járás-lebegés kifejezésére mind a héberben, mind az arámban az *al-föné* = „valaminek a színén” semitizmust kellene alkalmazni (vö. 1Móz 1,2; 7,18). Vagyis Jézus ténylegesen nem „a vízen járt”, hanem a víz partján gyalogolt, amit megerősít a vers második fele: „el akart menni mellettük” (ámbár – mivel a partoldal magasabban van a tó tükrénél – a vihartól felindult lelkű tanítványoknak a félhomályban könnyen úgy tűnhetett, hogy Jézus a tó fölött helyezkedik el, vagyis optikai csalódás áldozatai lehettek).

Ezzel egyszerűen megoldódnak a jelenség értelmezési problémái, noha nyilvánvaló, hogy már Márk is rendkívüli csodaként értelmezi és állítja be. E mellett szól az is, hogy a görög ókor – a héber Bibliával ellentétben – számos vízen járási legendát ismer (például Orionról vagy Xerxészről). Az evangélium (vég)szerkesztői ezeket alkalmazhatták Jézusra isteni mivoltának kidomborítása céljából – megfélemlítve arról, hogy Istenhez imádkozása (46. v.) igencsak nehezen egyeztethető össze istenítésével.

Lélektanilag is alátámaszthatja a fentieket, ha elképzeljük, hogy éjszaka van, vihar tombol a hajó körül, miközben a Jézus miatti aggodalom és a Heródes poroszlótól való félelem dúl a

tanítványok lelkében (vö. Mk 6,14-16.45); ha aztán hirtelen megjelenik a tengerparton egy futólépésben haladó férfi, aki – talán a felhőkön áttörő holdfénytől megvilágítva – a felhevült kedélyű tanítványok szemében túlméretezettnek látszik, akkor a tanítványok páni rettegése nem igényel természetellenes vagy természetfölötti magyarázatot, különösen ha tekintetbe vesszük még az egész Galileában elterjedt démonhitet is.

Színeváltozás? (9,1-8)

Akárhogyan zajlott is le az eredeti történések, és akármi legyen is a jelentése, annyi biztos, hogy *leírásában* az evangélista számos ószövetségi elemet alkalmaz (a szakirodalom a teofániák, ill. epifániák „stíluslemeinek” is nevezi őket); ilyen a „magas hegy” (a „kinyilatkoztatás” helye), a „felvinni” (az áldozatbemutatásra utaló kultikus fogalom), az „átalakulás” (részesedés Isten dicsőségében), a „túlvilági” fényjelenség (az isteni világ titkainak észlelése), a vakítóan fehér ruha (mennyei lények sajátossága), a felhő (Isten jelenlétének jelképe), a „mennyei hang” („kinyilatkoztatás”).

Elvileg nem zárhatjuk ki az embert *közvetlenül* érő „túlvilági” hatásokat, akár Isten, akár más szellemi létezők részéről, a *közvetetteket* pedig (a „misztikus, karizmatikus” tapasztalatokat) még kevésbé. Feltételezhető, hogy az utóbbiak mind Jézus, mind a tanítványok részéről szerepet játszottak az itt leírt eseményben (ahogyan Jézusnak a Jordánba történt alámerítéskor szerzett – a tanítványok mostani tapasztalatával lényegileg azonos tartalmú [vö. Mk 1,11-et 9,7-tel] – istenmegtapasztalását is nevezhetjük karizmatikusnak: Mk 1,9-11), mégis úgy vélem, lehet egyszerűbb, *természetes* magyarázatot is adni rá. Nagyon vázlatosan ez így foglalható össze:

Jézus minden valószínűség szerint (Mk 8,27.31; 10,1.33) már az életveszélyes jeruzsálemi útra készül, s föl akarja készíteni erre minden hallgatóját (Mk 8,34), tanítványait azonban különösen is (Mk 8,31.34), főképpen a legbelső kört, Pétert, Jakabot és Jánost (Mk 9,2; vö. Mk 5,37; 13,3; 14,33), ezért őket viszi föl a hegyre „lelkigyakorlatozni”, beszélgetni és imádkozni (vö. Lk 9,28). A tanítványokat feltehetően az a kérdés nyomasztja leginkább, helyes úton jár-e ez a hihetetlenül vonzó, de vallásuk hagyományait bíráló és felülbíró rabbi, és kövessék-e (*helyes-e és érdemes-e* követniük) továbbra is, most, amikor ez már életveszélyes.

Nem csoda, hogy lelki szemek előtt (vagy álomszerűen? vö. Lk 9,32; vagy egyszerűen a Jézussal folytatott beszélgetésekben?) „megjelenik” [a görög *óphthé* általában a paranormális „látás” igéje] Illés és Mózes: az egyik az „Isten harcosa”, akinek szellemétől óvta őket Jézus (vö. Lk 9,54-55), a másik annak a „törvényvallásnak” a „megtestesítője”, amelyet Jézus istenellenesként leplezett le (pl. Mk 7,5-13). A tanítványok *lelkében* ők tusakodnak most „együttes erővel” Jézus ellen, igyekezve kiverni fejéből a „butaságait”, ahogyan igyekezett nem sokkal korábban maga Péter is (Mk 8,32). – Nem lehetetlen, hogy az eredeti görög kifejezés [*észan szüllalúntesz tó lészú* = együtt beszéltek Jézusnak; hasonlóan Lk 9,30: *szünelalun autó*] magában hordja azt a jelentésárnyalatot, hogy „együttes [erővel] lelkére beszéltek Jézusnak, igyekeztek befolyásolni Jézust, együttes [erővel] ellentmondtak Jézusnak. – Nem véletlenül fogja el őket nagy félelem: egész korábbi „hitük” a tét, és ráadásul az életük (vö. Mk 8,34), amelyet Illés és Mózes jeruzsálemi „hitbizományosai” fenyegetnek. A *bennük* dúló kérdés tehát: Mózes és Illés („a törvény és a próféták”), *vagy* Jézus? Legszívesebben közös nevezőre hoznák őket: „Csinálunk majd három sátrat...”

Jézus „átváltozása”, „ragyogása”, belülről kifelé ható, arcát és egész külsejét is fényessé tevő sugárzása azonban (akár a beszélgetések, akár Jézus imádkozása során látták is, mindenesetre *saját szemükkel*) meggyőzi őket: *szívükben, lelkiismeretükben* ők is „hallják” („normális”

módon? „karizmatikus” módon?) azt a hangot, amelyet annak idején Jézus is „hallott” a szívében (Mk 1,11): ő a „fiú”, „Isten szeretett fia”, őt már egészen áthatotta Isten, benne valóban eljött már „Isten országa” (1. v.), mert ő valóban azt gondolja (és akarja), „amik Istenéi”, és nem azt, amit az emberek gondolnak és akarnak (Mk 8,33!). Következésképpen *őrá* kell hallgatniuk – *nem* pedig „Mózesre és Illésre” (és még kevésbé „nemcsak őrá, hanem Mózesre meg Illésre is”)! Amikor pedig ez megvilágosodik bennük, abban a pillanatban eltűnik a „jelenés”, „Mózes és Illés” kísértő szelleme: „Amikor hirtelen körülnéztek, nem láttak többé senkit maguk mellett, csak egyedül Jézust.”

Miért „sietett” Jeruzsálembe? (10,33-34)

„Nézzétek csak! Fölmegyünk Jeruzsálembe, és ott az emberfiát Isten ki fogja szolgáltatni a főpapoknak és az írástudóknak...”

A harmincas éveiben járó Jézus elvileg azzal számolhatott, hogy hosszú évek állnak még rendelkezésére küldetése teljesítéséhez. Egyik példázatában (Mk 4,26-28) azt ajánlotta munkatársainak, hogy vessék el a magot, de aztán ne aggodalmaskodjanak, hanem nyugodtan hagyják nőni. Ő maga miért gyorsított kétszer is a tempóján?

Első alkalommal, amikor hosszú éjszakai „imádság” után úgy döntött, hogy tizenkét küldöttet képez ki Izrael egészének minél gyorsabb elérése érdekében (Mk 3,14; 6,7-13), *a tömegek iránti részvéte* mozgatta, mert úgy látta, senki sem törődik velük (Mk 6,34).

De mi mozgatta e *második* gyorsításban, ebben a több mint kockázatos, látszólag öngyilkos jeruzsálemi utazásban (vö. Jn 11,8!), és éppen az adott időpontban? A biztos válasz alighanem az ő titka marad. Mi azzal a *feltételezéssel* élhetünk, hogy *az életművét fenyegető végső veszélyt akarta elhárítani*. Tudta ugyanis, hogy mint tévtanítót a hittani hatóságok félre akarják állítani az útból (vö. Mk 3,6.22!; 7,1!; 8,31.34; Lk 13,31), mégpedig titokban, mivel a római rendelkezések értelmében nincs joguk az eretnekek kivégzésére (Jn 18,31). „Ha ez sikerül nekik, vége a művemnek – gondolhatta –, mert a követőim még túlságosan gyengék.”

Ebben a kényszerhelyzetben *a következő lehetőségei maradtak*:

- a) Visszamenekül „anyukája szoknyájához”, hogy „szegény tévelygőként” a család védelmében éljen tovább (vö. Mk 3,21.31-35).
- b) Külföldre menekül, a diaszpórában élő zsidók, esetleg a pogányok közé. Mindkét esetben elárulta volna belső megbízatását.
- c) Istenben bízva folytatja munkáját, bevárja az inkvizíció orgyilkosait, és áldozati báránnyá válva meghal a gonosz világot. Csakhogy még nem tudott Pál világmegváltási elméletéről.
- d) Értelme és lelkiismerete a legnehezebb utat tárta eléje mint olyat, amely összhangban áll Isten akaratával: El kell mennie Jeruzsálembe, az ország vallási, hatalmi és szellemi központjába, és nyílt támadást kell intéznie a hit legfőbb őrei ellen, mielőtt még titokban likvidálják őt, de nem fegyveres harccal, hanem azzal, hogy *meztérítésre hívja fel őket*, a világtalanok vak vezetőit (Mt 15,14; ebben szintén ott rejlik Mk 6,34 motívuma!), tanúságot téve a valódi Istenről, amilyen hangosan csak lehet – *ha* kell (vö. Mt 26,39.42), akkor megfeszítettként.

Ez utóbbi értelmezés nemcsak azt magyarázná meg, miért vállalta az önmagában véve is életveszélyes jeruzsálemi utazást (és miért nem menekült el akkor sem, amikor erre még lehetősége lett volna, vö. Mk 14,26; Lk 21,37; Mk 14,32-38), hanem azt is, miért viselkedett Jeruzsálemben olyan *provokatív* módon, szóban és tettben egyaránt (vö. Mk 11,1-11.15-18; 12,1-11.35-37).

Az ő szavai nem múlnak el? (13,31)

„Az ég és a föld elmúlik, az én szavaim azonban nem múlnak el.” – Nem zárhatjuk ki, hogy utólag adták Jézus szájába ezt a mondást, hiszen kitűnően beleillik a későbbi krisztológia eszmevilágába. Mégis úgy vélem, nem idegen a történeti Jézustól, föltéve hogy gondolkodásának egészében elhelyezve értelmezzük.

Ekkor *egyrészt* azt mondhatjuk: Azért, mert Jézus biztos volt abban, hogy tanítása soha nem veszíti érvényét, még semmi „emberfelettire” nem kell gondolnunk, hiszen tanítása „egyszerűen” annyi volt, hogy szeretet az Isten, és az ember akkor cselekszik helyesen, ha (Isten példája szerint) szeret. Olyan nehéz erről belátni, hogy nem veszíti érvényét? Istennek gondolnánk-e azt, aki kijelentené: Ég és föld elmúlhat, de a kétszer kettő mindig négy marad? Ilyen „vallási kétszer kettő” Jézus tanítása is.

Másrészt viszont kétségtelen, hogy Jézus, mint oly sokszor, ez esetben is fölébe helyezkedett a Tórának, az isteninek tartott Törvénynek. A korabeli (és valószínűleg nemcsak a korabeli) írástudóknak az volt a véleményük (amit aztán később tévesen Jézus szájába adtak – vagy egyszerűen csak nem jelezték, hogy Jézus nem a saját véleményét mondja, hanem idéz?), hogy „ég és föld könnyebben múlik el, mint hogy egy pont is elveszen a Törvényből” (Lk 16,17; Mt 5,18). Jézus feltehetően ezzel állította szembe azt a meggyőződését, hogy „ég és föld elmúlhat, de az én tanításom nem múlik el”. A kétségtelenül kemény megfogalmazás ellenére nem az „én”-re kell tenni a hangsúlyt, hanem a „tanításom”-ra. Jézus ugyanis nem hagyott kétséget a tekintetben, hogy számára *Isten* az egyedüli Úr (Mk 12,29), az egyedüli Atya (és ezzel atyai tekintéllyel bíró: Mt 23,9), az egyedüli Jó (Mk 10,18), és *őhöz* mérve ítélte meg aztán a legnemesebbnek vagy leginkább Isten elgondolását tükrözőnek tűnő emberi gondolatokat is (pl. Mt 16,23: „emberi módon gondolkodol”, Lk 9,55: „nem tudjátok, miféle lélek lakik bennetek”). Az ő szavai tehát csak azért biztosabbak, mint a Tóra szavai, mivel töretlenebbül tükrözik Isten gondolatait, hiszen azokat közvetlenül Istentől kapta (vö. Mk 1,10-11), nem pedig az „atyák”, a „régiek” révén.

Persze ezzel igen kemény választás elé állította hallgatóit, és állítja minden kor evangélium-olvasóit, hiszen nincs olyan filozófiai, teológiai, még kevésbé csodabizonyíték, amely Jézus állítását *kényszerítően* igazolná.

Jobb lett volna meg sem születnie? (14,21)

Árnyalatokat leszámítva minden fordításban így olvashatjuk Jézusnak ezeket a Júdásra vonatkozó szavait: „*Jaj annak az embernek, aki elárulja az Emberfiát. Jobb lett volna annak az embernek, ha meg sem születik.*” Az utóbbi mondat azonban nyelvtanilag problematikus, teológiailag pedig elfogadhatatlan.

A fordítók – a Vulgátát követve – nem vetnek számot a (kétségtelenül nehezen érthető) mondat „egyenetlenségével”, a végére furcsán „odabiggyesztett” *ho anthróposz ekeinoszszal* ([ha meg sem születik] „az az ember”), és ezt az alanyesetet egyszerűen beleolvasztják a mondat elején álló részesesetbe (*autó* = [jobb lett volna] „számára”), illetve a *gennan* igének is csak a legkézenfekvőbb („nemz”) jelentésére vannak tekintettel. Ez az ige azonban a „nemz” (és a ritkán előforduló „szül”) jelentésen kívül az általános „létrehoz, növeszt, valamilyenné tesz, alakít” értelemmel is bír, passzív *aorisztosz* alakja fordítható tehát így is: „tétetett, alakított”, mai nyelven „lett, alakult” (valakivé, valamivé, valamilyenné). A helyes fordítás tehát szerintem ez: „*Jobb lenne számára, ha nem vált volna azzá az emberré, akivé lett.*”

Ha ez a nyelvtani érvelés nem lenne is meggyőző, teológiailag kétségtelen, hogy csak egy apokaliptikusan kigondolt „Krisztus” vagy „Emberfia” szájába illik bele a „Jobb lenne annak az embernek, ha meg sem születik” kijelentés; a történeti Jézus semmiképp sem mondhatott ilyesmit, hiszen ez lényegileg a végérvényes elveszettség kifejezése, márpedig Jézus annak az Istennek a követségében járt, aki a legelveszettebbeket is addig keresi, amíg meg nem találja (Lk 15,4.8; vö. még Lk 9,56; 19,10).

Értelmezésemben tehát a kérdéses mondat is része Jézus Júdás megmentésére irányuló fáradozásának (vö. 14,20: Jézus nem nevezi néven kiszolgáltatóját; ezzel egyrészt tapintatáról tesz bizonytságot, másrészt lehetőséget ad Júdásnak arra, hogy még meggondolja magát, azaz segítséget nyújt neki esetleges megtéréséhez). Arról viszont sajnos sehol sem olvashatunk az egész Újszövetségben, hogy – Jézus világos figyelmeztetése ellenére: „...majd erősítsd meg testvéreidet”, Lk 22,31-32 – Péter vagy egy másik tanítvány legalább utólag igyekezett volna tenni valamit Júdásért. A második-harmadik nemzedék is csak arra volt képes – az első nyomában? –, hogy tehetsége szerint minél jobban befeketítse őt (ld. Mt 27,5b; Lk 22,3; Jn 12,4-6; 13,23-27; ApCsel 1,16-20).

Isten is elhagyta Jézust? (15,34)

„Istenem, Istenem, miért hagytál el engem?!” – Jézus e felkiáltását a legutóbbi időkig teljesen félreértették, mert függetlenítették a 22. zsoltár egészétől. Ha egy haldokló keresztény azt mondja: „Mi Atyánk, aki mennyekben vagy”, senkinek sem jut eszébe ezt úgy értelmezni, hogy azt akarta mondani: „Van Isten az égben”, hanem mindenki csak arra gondolhat, hogy az illető a Miatyánkot akarta imádkozni, de nem volt ereje a folytatáshoz. Ugyanez érvényes itt Jézusra: a 22. zsoltárt kezdte imádkozni.

Ha pedig valaki odafigyelve végigolvassa a zsoltárt, maga is megállapíthatja: ez egyáltalán nem az Istentől való elhagyatottság, még kevésbé a végső kétségbeesés világgá kiáltása, hanem épp ellenkezőleg, az Istenbe vetett, meg nem rendült bizalom és az Istentől jövő szabadítás bizonyosságának kifejezése; második fele hálaadás Isten szabadításáért, mégpedig missziós célzatú hálaadás, amellyel az imádkozó másokat is meg akar nyerni a maga Istenének, utolsó szavai pedig Isten győzelmét hirdetik: „Elvégeztetett” (vagy: „Beteljesített”), azaz „Ő elvégezte” a szabadítás művét. (János evangéliuma – 19,30 – majd ezt a szót adja Jézus ajkára, és méltán, mert ez ugyanúgy az *egész* zsoltár szemléletét és mondani-valóját fejezi ki, mint annak kezdőszavai.)

Teljesen abszurdak tehát azok a teológiai tételek, amelyek szerint Isten itt átmenetileg elhagyta az Istenembert (vagy legalábbis ő így érezte), Jézus helyettesítőleg elszenvedte a kárhozottak kínját, vagy „példát és megerősítést” akart adni minden korok kétségbeesettjeinek.

Óvakodnunk kell attól, hogy Jézust emberfeletti hőssé magasztaljuk; az volt és maradt, amit maga mondott magáról: kiszolgáltatót és sebezhető „emberfia” (Mk 14,41 vége), akit azonban a szerető Isten ereje hordoz (ld. Mk 3,27 és 14,62 [az „és jönni fog az ég felhőivel” apokaliptikus betoldás]). Utolsó szavaival is mint ERŐ-t, ERŐS-t szólítja meg Istent (ahogyan az apokrif Péter-evangélium – 5,17 – kifejezetten értelmezi is az „Istenem!” megszólítást: *hé dünamisz mu* = „az én erőm”).

Jézus tehát sem az Olajfák-hegyének halálfélelmében (Mk 14,36), sem a Golgota dombján, haldoklásában nem érezte magát Istentől elhagyatottnak, és ami legalább ennyire fontos, ő sem hagyta el Istent. Ellenkezőleg, *kiállta a végső szakítópróbát is*: úgy halt, ahogyan élt (és amire mindenkit tanított), azaz rendületlenül, tántoríthatatlanul *bízva* Istenben, az *ABBÁ-ban* (ld. Lk 23,46!). Az „ÉLI, ÉLI” ezért nemcsak Isten végső győzelmét hirdeti, hanem Jézus *Istenbe*

vetett bizalmának végső győzelmét is a sötétség erőivel, a szenvedés és a halál hatalmával szemben. Igaz, tanításában nem adott racionális magyarázatot a megmagyarázhatatlanra, de szerényen tudomásul vette – és mégis bízott Istenben, nem vonta kétségbe abszolút jóságát. Ez a „mégis” választja el Jézus józanságát azok józanságától, akik azt mondják: Nincs Isten. S ha létezik „jézusi misztika”, akkor az ebben a „mégis”-ben áll.

Máté evangéliuma

Bármit megad Isten, ha kérjük? (18,19)

„Mondom nektek, hogy ha közületek ketten a földön egyetértésre jutnak bármilyen dologban, amit kérnek, mennyei Atyám megadja nekik.”

E mondás helyes értelmezéséhez két dolgot kell előzetesen tudatosítanunk:

a) Jézus sosem ígérte meg, hogy *tetszőlegesen* bármit kérhetünk Istentől, és ő megadja nekünk, hanem csak azt, *amire szükségünk van* (Mt 6,32; Lk 11,5-8), és *ami jó*, azaz a javunkra van (Mt 7,11; Lk 11,9-13), és ezeket is csak akkor, ha bizalommal kérjük Istent, és előzetesen megbocsátunk embertársainak (Mk 11,24-25).

b) Ha két (vagy több) imádkozó ember eleve ugyanarra a célra törekszik, akkor fölösleges az effajta figyelmeztetés; csak akkor helyénvaló, ha ellenségessé vált, vagy legalábbis vitázó, eltérő akaratú testvérek külön-külön fordulnak Istenhez, és egyik a másik ellenében szeretné igénybe venni Isten segítségét – ahogyan sok zsoltárban az imádkozó teljesen magától értetődően kéri Isten segítségét az ellenségével szemben, vagy ahogyan Jézust kérte valaki egy örökösödési vitában, hogy álljon melléje testvére ellenében (Lk 12,13). Ilyen esetekben vetődik fel a kérdés: Melyiküket hallgassa meg Isten?

Jézus a „hegyi beszédben” figyelmeztetett, hogy eleve ne ellenségeink ellenében, hanem *értük* kérjük Istent (Mt 5,44)! Hasonlóképpen beszél itt is: Ha közületek ketten – bármilyen vitás ügyben kéri is Isten pártfogását – eljutnak az alapvető megegyezésre, összhangra (a görögben a *szümphónein* ige áll, vö. „szimfónia”), azaz jót akarnak egymásnak, akkor Isten megadja nekik, amit kérnek, s amire valóban szükségük van, vagyis a konfliktus megoldását, a békét.

Lakodalmas ruha nélkül? (22,11-13)

Máté szerkesztésében ez a (csak nála található) néhány vers az előző, a királyi lakomáról szóló példabeszéd (2-10. v.) befejező része, nézetem szerint azonban eredetileg önálló példázatot alkotott, és ténylegesen az itteni 2. v. volt a bevezetése.

Azok a magyarázók, akik a 11-13. verset a 2-10. vershez tartozónak tartják, következetlenséget vetnek Jézus (vagy Máté) szemére, mondván: Szegény vendég hogyan lett volna lakodalmas ruhába öltözve, ha egyszer az utcáról hívták be a lakodalomba? Mások ezt azzal hátrítják el, hogy arra hivatkoznak: szokás volt a meghívottaknak ünnepi öltözéket ajándékozni (vö. 2Kir 10,22), erre azonban Jézus korából nincs példa. Vagy azt mondják: nem kell különleges öltözékre gondolni, amelyet az ember csak kivételesen, ünnepeken hord, csupán tisztára mosott ruhának kellett lennie (vö. Jel 19,8; 22,14), mert a piszkos öltözet a vendéglátó megvetésének számított. Maga a példázat tanúsítja azonban, hogy ez *a vita fölösleges*, hiszen bármi legyen is az oka annak, hogy hétköznapi ruhában (vagy egyenesen munkaruhában) ment be a lakodalomba, a szóban forgó vendég mentegetőzhetne, megmagyarázhatná viselkedését, de ő nem teszi: hallgat. Nyilvánvaló hát, hogy viselkedése daczból fakad,

fellépésével *tüntet* az ünneplés ellen. Éppen ez a mozzanat adja meg a kulcsot a példázat helyes értelmezéséhez:

Keresztelő Jánostól (vö. Mt 3,10.12) eltérően Jézus Isten örömnepéként hirdette meg „Isten országát” (vö. Mt 25,21.23). Isten az ő népének vőlegényeként van jelen, és boldogító jelenlétében lehetetlen a szomorúságot kifejező böjtölés (Mk 2,19). Isten boldog, ha embereket menthet meg, és ilyenkor úgy örül, mint az elveszett bárányát megtaláló pásztor vagy az elveszett drachmáját megtaláló asszony (Lk 15,5-7.9-10). Az Istent jelképező apa túláradóan ünnepli tékozló fiának hazatérését (Lk 15,20.22-24), és szépen kéri korrekt, „tiszteletes” fiát, hogy ünnepeljen velük – ő azonban nem akar. Pontosan *erről van szó* itt is: ahogyan a lakomára meghívott vendégek sem akartak ünnepelni, hanem elmentek a munkájuk vagy az üzletük után (Mt 22,5), ez a vendég sem akar ünnepelni, hanem hétköznapi ruházatával *némán* tüntet az ünneplés ellen – hasonlóan azokhoz (a farizeusokhoz és írástudókhoz), akik *hangosan* zúgolódva tüntettek (vö. Lk 5,30; 7,32; 15,2; 19,7).

Jézus igazi ellenlábasai nem a vámosok és az utcanők voltak, hanem azok a halálosan komoly „igazak” (vö. Mk 2,17; Lk 18,9), akik nem akarták tudomásul venni, hogy Isten (és ezért Jézus is) örömét leli az ajándékozásban, a megbocsátás és a jóság „pocsékolásában” (vö. Lk 15,22-23!). Nekik mondja Jézus ezzel a példázattal: Tiltakozásokkal nem tudjátok tönkretenni a király és barátai örömét. *Ha* nem akartok bemenni és együtt ünnepelni, noha szívélyes meghívást kaptatok, *akkor* nincs helyetek Isten országában, a szabad és vidám ajándékozás világában. (A fogcsikorgatás helye azon kívül van; vö. Lk 15,28: az idősebbik fiú megharagudott, és nem akart bemenni! Nem zárták ki, sőt az apja kérlelte, de *ő nem akart* bemenni).

Senki sem szólítható „atyának”? (23,8-9)

„Ti azonban ne szólíttassátok magatokat rabbinak, mert egy a ti mesteretek, ti pedig mindnyájan testvérek vagytok! Atyátoknak se szólítsatok senkit a földön, mert egy a ti atyátok: a mennyei!”

A „rabbi” és az „atya” – többek között – a magasabban állók udvarias megszólítása volt a zsidó nyelvhasználatban. Jézus aligha bizonyos megszólítási formulák ellen akart támadást intézni, hanem az ezek által kifejezett *magatartás* ellen. Aki azt mondja valakinek: „Atya!”, vagy „Rabbi!” (= „Tisztelt Mesterem!”), az bizonyos *atyai tekintélyt* tulajdonít az illetőnek, és ezzel felhatalmazást is a tanításra, az útmutatásra.

Jézus azonban ismételtelen küzdött az ellen, hogy az emberek *szellemileg alávéssék* magukat az „atyáknak” (Izrael korábbi vagy kortárs „tanítóinak”, vö. Lk 12,57!), mert ez azt eredményezte, hogy mereven kötődtek olyan hagyományokhoz, amelyek gyakran istenellenesek voltak (ld. az ún. antitéziseket a Máté 5. fejezetében, vagy a 2., 4. és 13. verset ebben a 23. fejezetben, valamint Mk 7,1-8.9-13 és Mt 23,2.4).

Jézus számára ugyanis minden feltétel és korlátozás nélkül *Isten volt az egyetlen tekintély* (ld. Mk 12,29). Ebből következett az az álláspontja, hogy istenellenes dolog emberek előtt meghajolni, még ha azok Isten tekintélyét igénylik is maguknak. Hogy milyen mélyen áthatotta őt Isten egyedüli tekintélye, az mintegy „mellékesen” mutatkozott meg, amikor valaki jó szándékkal térdre esett előtte, és ő határozottan visszautasította a „Jó mester!” megszólítást: „Senki sem jó, csak egy valaki: Isten” (Mk 10,18), következésképpen annak is egyedül Isten a mércéje, hogy mi jó.

Jézusnak ebből a felfogásából adódott *útmutatása* tanítványai közösségi életére vonatkozóan: a) Senkit se ruházzatok föl „atyai tekintéllyel”! b) Ne hagyjátok, hogy „atyai tekintéllyel” ruházzanak föl titeket! – Mert Isten az egyedüli Úr, Atya, Tanító.

Lukács evangéliuma

Jézus látta a Sátánt lebukni? (10,18)

„Láttam a Sátánt, amint villámként leesett az égből.” – Az effajta mondások értelmezésével rendkívül óvatosan kell bánnunk, hiszen a „túlvilágról” semmiféle határozott, közvetlen ismeretünk nincs. Ez a mondás ráadásul azért is rejtélyes, mert Jézus nemcsak pályája elején (Lk 4,2-12) és közben (Mk 7,29; Lk 13,16) osztotta – lényegét tekintve – az Ószövetség sátánhitét, hanem Lukács tanúsága szerint *még annak legvégén is* (Lk 22,31).

Zsidó felfogás szerint a Sátán eredetileg az istenfiak vagy a trónálló angyalok egyike (vö. Jób 1,6-12; Zak 3,1-2), az Isten és az ember közti igazságosság ügyvédje, akinek az a feladata, hogy „próbára tegye”, megvizsgálja az emberek hűségét; arra ösztönzi Istent, tegye próbára az embert, megérdemli-e a jót, illetve arra ösztönzi az embert, hogy megkövetelje Istentől a neki „igazságosan járó” javakat. Csak Lukács (és Máté) csinál a Márk leírása szerinti „Sátánból” (*szatanasz*) „Ördögöt” (*diabolosz*, szó szerint „szétdobáló”).

Ha tehát hitelesnek akarjuk elfogadni az itteni e mondást, azt kell feltételeznünk, hogy *húsvét után* hangzott el az újra feléledt Jézus szájából, és szenvedése során szerzett új tapasztalatát és ismeretét tükrözi:

Ahogy a Jordán vizébe merítettése után azt „látta”, azaz *ismerte fel*, hogy Isten nem zárkózik el az emberek elől, sőt életető erejét adja mindenkinek (ld. Mk 1,10-11), most, miután bemelegítették a szenvedésbe (vö. Mk 10,38; 16,16; Lk 12,50), de a legmélyebb sötétségben sem veszítette el Isten iránti bizalmát (vö. fönt Mk 15,34), képes volt még a korábbiaknál is pontosabban „meglátni”, *felismerni* Isten igazi mivoltát: „a Sátán villámként leesett az égből”, azaz „kiesett Isten udvartartásából”, vagyis *nem Isten megbízásából és jóváhagyásával* vádolja, kísérti és kínozza az embereket (vö. Mk 1,13; Lk 22,31); másképpen fogalmazva: a Sátán nem „Isten árnyéka”, mert Istenben nincs árnyék, ő merő világosság; Isten lelkülete nem a „szeretet is”, hanem „csak a szeretet”.

Ez persze még nem ad választ nekünk arra a kérdésre, hogy akkor honnan a rossz a világban, és hogy a világban lévő rossz miképpen egyeztethető össze Isten kizárólagos jóságával.

Aki nincs Jézussal, az ellene van? (11,23)

„Aki nincs velem, az ellenem van, ugyanis *aki nem gyűjt velem, az szétszór.*”

Az „aki nem gyűjt velem, az szétszór” *nem* jelentheti azt, hogy Jézus sajátjának vallotta volna a *barát-ellenség sémát*, amely oly pusztítóan hat a vallásokban és a „profán” történelemben egyaránt; őt ugyanis egészen más lelkület vezérelte az „ellenséget” és a „bűnösöket”, vagy akár csak a „másként gondolkodókat” illetően (ld. Mk 2,17; 9,38-39; 9,40; Lk 6,32-36; 9,52-56; 11,18b-19; 19,9-10).

Nem is az ő *személyének* középpontba állításáról, elfogadásáról vagy elutasításáról van itt szó („személyi kultuszát” mindig csírájában fojtotta el: Mk 8,30; 9,39; 10,17-18; Lk 11,27-28), hanem a *feladatáról*, megbízatásáról, a „gyűjtésről”. Ő, aki a napját jókra és gonoszokra egyaránt fölkeltő Istent képviselte (Mt 5,45), azért jött, hogy Izrael *egész* népét (Mt 5,15; 10,6-7!) *összegyűjtse* „Isten országába”, „a szeretet modellársadalmába” (ld. Mk 10,28-30; Lk 4,18-19), nem pedig azért, hogy egy „igazakból” álló „elitet” gyűjtsön *maga* köré.

Jézus mellett azonban mások is „gyűjtöttek”: a farizeusok, a zelóták, a kumráni szerzetesek vagy éppen Keresztelő János, illetve halála után tanítványai. Csakhogy ezek a csoportosulások

– az „elveszett juhokat”, a „vamosokat és bűnösöket”, vagyis a „lumpen elemeket” összegyűjtő Jézustól eltérően – kizárólag hozzájuk illő, „derék” embereket fogadtak maguk közé, s ezzel ténylegesen „szétszórták”, egymással hadakozó „elit csoportokra” darabolták fel a népet. Jézus tehát egyszerűen *csak a tényeket állapította meg*, amikor kijelentette, hogy aki nem „vele”, az ő elvei alapján, az ő módszereivel, az ő célja érdekében gyűjt „nyáját”, az szétszórja (s ezzel tönkreteszi) Izrael népét.

Persze fel lehet tenni a kérdést, hogy az „atyák” és az „ősök” elleni „hadakozásával” (pl. Mk 7,1-13; Mt 5,21-48; 10,34-36) nem osztotta-e meg maga Jézus is a népet. Első pillanatra úgy tűnik, igen, azonban mélyebben átgondolva világossá válik, hogy pontosan azért kellett olyan élesen elhatárolódnia amazoktól, mert az általuk képviselt elvek a szétszóráshoz vezettek. Ezzel kapcsolatos „kemény mondásaival” tehát ugyanazt fejezte ki, mint az ittenivel.

Mindezek alapján az „Aki nincs velem, ellenem van” mondásról vagy azt kell tartanunk, hogy nem Jézustól származik – hiszen aki azt mondta, hogy „aki nincs ellenünk, az értünk van” (hagyományos fordításokban: „velünk van”, „mellettünk van: Mk 9,40), az nem mondhatta, hogy „aki nincs velem, az ellenem van” –, vagy azt, hogy csupán *általánosságban* fogalmazza meg ugyanazt, amit az „Aki nem gyűjt velem, az szétszór” *konkrétan*, mert hiszen aki szétszór, az valóban az összegyűjtő Jézus (ügye) ellen van. Ebben az esetben a két mondást összekapcsoló „és”-t (gör. *kai*) „értelmező vagy kifejtő és-ként”, azaz „ugyanis”-ként kell felfogni és fordítani.

Rossz szem = rossz test? (11,34)

„A tested fényforrása a szemed. Ha a szemed egyszerű, akkor egész tested is fényes lesz; de ha szemed rossz, akkor tested is sötét lesz.”

Olyan kis példázattal van itt dolgunk, amelynek a megfejtése „hiányzik”, mivel nem hagyományozták át a konkrét helyzetet, amelyben elhangzott. Mondanivalóját azonban megfejtethetjük, ha tekintetbe vesszük Jézusnak a szemmel kapcsolatos egyéb nyilatkozatait.

Mindenekelőtt az „elégedetlen napszámosokról” szóló példabeszédet (Mt 20,1-15), amelyben nyilvánvaló, hogy a „rossz szem” az *irigykedő tekintet* jelenti, amely megakadályozza, hogy az illetők helyesen mérjék fel a (pozitív) valóságot: a szőlősgazda nem járt el igazságtalanul, illetve a későn munkába álltakat nem várt szerencse érte. A szálka-gerenda példázatában (Lk 6,41-42) a „törvény”, Isten akarata helytelen értelmezéséhez ragaszkodó, *előítéletes magatartás* jelképe a rossz látás. Hasonlót feltételezhetünk abban az esetben is, amikor Jézus vaksággal vádolja korának szellemi vezetőit (Mt 15,14).

Úgy tűnik tehát, hogy Jézus szóhasználatában a „rossz szem” a helytelen, illetve rosszindulatú valóságsszemléletet, főként az Isten és a világ közti összefüggések rosszindulatú szemléletét jelképezi, aminek következtében az illető sötétebbnek látja a valóságot, mint amilyen az ténylegesen, s ezért ő maga is sötétségbe borul.

Megjelenik ez a gondolat olyan helyeken is, ahol konkrétan nincs szó a szemről. A legszebb virágot is lehet pesszimistán nézni, s ettől az ember maga is pesszimista lesz: El fog száradni, minden élet a halál martaléka. Jézus ugyanazt a valóságot látja, de „*világos tekintettel*”: Jóllehet holnap elszárad, Isten Salamonnál is szebben öltözteti – mennyivel inkább gondoskodik tehát rólatok (Lk 12,27-28). Hasonlóképpen: Aki *nyílt tekintettel*, a tisztasági előírások rácsozata nélkül figyel meg, mi az ételek útja, észre fogja venni, hogy a szívet nem érintik, tehát a „*tisztátalan ételek*” nem tehetik tisztátalanná az embert Isten előtt (Mk 7,14-23).

Az „egyszerű” szem ezek szerint annak az *elfogulatlan*, tárgyilagos érzékelésnek, odafigyelésnek, „hozzáállásnak” a jelképe, amelyet nem tesz zavarossá, homályossá, sötétté valamilyen „hátsó gondolat” vagy „mögöttes szándék”. Ahogyan maga a szó is sugallja: egy-szerű, egy-féle – azaz nem összetett, nem kevert (vö. Mt 10,16), hanem vegyítetlen, más szóval: tiszta. Ezért minden további nélkül párhuzamba állíthatjuk a „tiszta szívvel” (Mt 5,8), amely szintén képes arra, hogy „meglássa Istent”, vagyis helyesen ismerje fel, ki ő, és mit akar, például hogy a gonoszokra is fölkelti napját, s a bűnösöknek is ad esőt, s azt kívánja, hogy egyetemes jószágát mi is kövessük (Mt 5,44-48). Akinek viszont ez nem fér bele a rendszerébe, az el fogja fedni a valóságot a maga sötét gondolataival (például: „Isten – ha most nem is, de egyszer – majd leszámol a gonoszokkal!”), és maga is „sötétté válik” (vö. Róm 12,17-20!).

A nem termő fügefát kivágják? (13,6-9)

„Valakinek volt egy fügefája a szőlőjébe ültetve. Odament, gyümölcsöt keresett rajta, de nem talált. Erre megmondta a vincellérnek: »Íme, három éve járok ide, és keresek gyümölcsöt ezen a fügefán, de nem találok. Vágd ki! Minek tegye még használhatatlanná is a földet?« Az megfelelt neki, és így szólt: »Uram, hagyd meg még ebben az évben is, amíg köröskörül megkapálom, és megrágyázom, és ha jövőre gyümölcsöt terem... akkor jó. Ha azonban mégsem, majd kivágod.«”

E példázat jézusi hitelessége nagyon kétséges:

a) A benne foglalt bírói, végérvényesen elítélő és elpusztító Isten képe („Vágd ki!” – vö. Mt 3,10-12; Lk 3,17) ellentmondásban áll Jézus mindenkit megmenteni akaró Istenének képével (ld. pl. Lk 15,4,8).

b) E példázat szőlőtulajdonosának (Istennek) a fügefával (Izraellel) kapcsolatos reménytelensége ellentmondásban áll az imént említett istenképpel, valamint Jézusnak a fügefával kapcsolatos reményével (ld. Mk 11,12-14: ennek téves fordítása/értelmezése a megszokott felszólító mód: „Senki ne egyék rólad gyümölcsöt soha többé!”; helyesen, kérdő módban Jézus reményét fejezi ki: „Hát az örökkévalóságon át soha többé ne egyék rólad gyümölcsöt senki?”).

c) Jellemzően apokaliptikus vonás, hogy aki egy bizonyos időpontig nem tér meg („Ha jövőre sem...”), annak vége: soha többé nem lesz lehetősége megtérni, és így „üdvözülni” sem fog (ld. Lk 12,58-59; 13,25-27; Mt 25,10-12).

Viszont: e példázat érdekes párhuzamával találkozunk az ún. Akhikar-történetben, amelynek már a Kr. e. 5. században írásos nyoma van, s valamelyik változata feltehetően közzájön forgott Jézus korában is. Ebben ez áll: „Fiam, olyan vagy, mint az a fa, amelyik nem hozott gyümölcsöt, noha víz mellett állt, és ura arra kényszerült, hogy kivágja. És a fa így szólt hozzá: »Ültess át, és ha akkor sem hozok gyümölcsöt, akkor vágj ki!« De ura ezt mondta neki: »Amikor víz mellett álltál, nem hoztál gyümölcsöt. Hogyan akarsz gyümölcsöt hozni, ha más helyen állsz?«”

Ha tehát feltételezzük, hogy Jézus hallgatói ismerték ezt a történetet, akkor annak *módosításában* (az átültetés *megtagadása* helyett a körülkapálás és megrágyázás – burkolt – *engedélyezése*) jézusi mondanivalót fedezhetünk fel: a példázat ekkor már nem az ítélet meghirdetése, hanem *megtérésre felhívás* akar lenni. (És ebben az esetben összhangban is áll Mk 11,12-14 fügefá-történetével!)

Csak átlagos szolgák vagyunk? (17,7-10)

(7) „Ki az közületek, aki azt mondja szántó-vető vagy legeltető szolgájának, amikor az bejön a mezőről: »Azonnal gyere, és telepedj asztalhoz!«, (8) és nem azt mondja inkább neki: »Készíts (nekem) valamit vacsorára, gyűrd fel a ruhádat, és szolgálj ki engem, amíg eszem és iszom, és azután eszel és iszol te!«? (9) Talán hálás lesz a szolgának, hogy megtette mindazt, amit megparancsolt neki? (10) Így ti is, ha megtettetek mindent, amit Isten megparancsolt nektek, mondjátok ezt: »Átlagos szolgák vagyunk. Csak azt tettük meg, amivel tartoztunk.«”

Többnyire félreértett, és kétségtelenül nehezen érthető példázattal állunk szemben. Ha azonban komolyan veszünk három szempontot, akkor világossá válik mondanivalója:

1) A „Ki az közületek...?” kérdéssel bevezetett példázatoknak (pl. Lk 11,5; 11,11; 12,25; 14,5; 14,28; 15,4) az a jellegzetességük, hogy Jézus minden esetben a kisebbről a nagyobbra (*a minori ad majus*) következtetés eszközével él, és azt mondja: „Ha már az emberek körében így van ez..., mennyivel inkább jellemző Istenre...”

2) Jóllehet a 9. és a 10. versben ugyanaz a kifejezés áll: „amik megparancsoltattak” („neki”, ill. „nektek”), azt kell feltételeznünk, hogy a 10. versben *passivum divinum*mal, Isten nevének körülírásával van dolgunk, hiszen ha itt is emberek által kiadott parancsokról lenne szó, akkor egyrészt a példázat mondanivalója olyan közhely lenne, amiért Jézusnak fölösleges lett volna példázatot mondania, másrészt – és ez a fontosabb – nem valósulna meg a „Ki az közületek...?” kérdéssel bevezetett példázatokra jellemző, a kisebbről a nagyobbra történő következtetés.

3) A problematikus helyeket mindig Jézus tanításának egészében kell elhelyeznünk, mert csak így dönthetünk helyesen hitelességükről, illetve mondanivalójukról.

Jézus azt mondja: A rabszolga nem várhat köszönetet, ha megtette a dolgát, azaz ha csak annyit tett, amennyi a kötelessége, amennyit megparancsoltak neki. Mai nyelven: a nap-számos, a kereskedő, az autószerelő nem várhat el még köszönetet is, ha megkapta a munkabérét. *Mennyivel inkább* érvényes ez az ember és Isten kapcsolatában: Ha csak a kötelességünket, azaz ha *csak Isten „parancsait”* teljesítettük (mondhatnánk úgy is: ha csak tisztességesen viselkedtünk), *nem várhatunk külön köszönetet Istentől*; mert a parancsok teljesítésével megmaradunk a kötelességek és jogok világában, az igazságosság világában.

Valami mást, *valami többet kell tennünk* ahhoz, hogy átlépjünk Isten világába („Isten országba”: az Isten elgondolása szerinti magatartás világába, illetve az Istennel való közösségbe). Amíg csak a parancsait teljesítjük, addig úgy viszonyulunk hozzá, mint szolga az urához; de ő nem úr a szó szokványos értelmében, hanem „atya” (vö. Mt 6,9; Lk 6,36), és nem „szolgákat” akar, hanem azt, hogy „fiaivá-lányaivá” váljunk (vö. Mt 5,9.45). A felnőtt fiak-lányok pedig egy jó szülő-gyermek kapcsolatban *nem parancsokat*, kirótt feladatokat teljesítenek (mint például a tékozló fiú bátyja: Lk 15,29!), *hanem* apjuk-anyjuk *szándékát*, kedvét keresik, s azzal *belsőleg azonosulva*, de mégis szabadon cselekszenek – „többet” (akárcsak a talentumok példabeszédének első két szolgája; vö. még Mt 5,21-22.27-28.33-34.38-39.43-44; Mk 10,3-6; Mt 25,16-17).

Néhány példával szemléltetve a mondottakat: Parancs, hogy „Ne lopj!”, és parancs az is, hogy „Ne ölj!”. De aki nem lop, vagy nem öl, az még semmi rendkívülit nem tesz, csak egy „jogi” (mondhatnánk: jogos) előírást teljesít. Aki azonban nemcsak nem lop, hanem *még azt is odaadja a rászorulóknak, ami jogosan a sajátja*, az valami „többet” tesz. Aki nemcsak nem öl, hanem meg is bocsát az őt bántónak, és *odatartja a másik arcát* (Mt 5,39), azaz valami jót is tesz az ellenségének, az valami „többet” tesz. – Egészen világos példa annak a gazdag ifjúnak a története, aki azt állítja: „A *parancsokat* mind megtartottam” (ti. Isten parancsait, a

„tízparancsolatot”). Jézus ezt nem vonja kétségbe. Mégis azt feleli: „*Valami még hiányzik neked. Add oda vagyonodat a szegényeknek*” (Mk 10,21)!

Mindezek alapján végül is egyszerű a példabeszéd tanulsága: Isten részéről csak azoknak „jár ki a köszönet”, Isten csak azokat tessékelheti be „örömlakomájára” (Mt 25,21.23), másképpen: Isten csak azokat fogadhatja magához fiaiként-lányaiként (vö. ismét Mt 5,9.45), még másként: csak azok nyerhetik el a „mennyei kincset”, Isten barátságát (vö. Mk 10,21), akik olyanokká válnak, mint ő, azaz *többet* tesznek, mint amit a jog vagy a parancsok előírnak, *vagyis az igazságosságon túl eljutnak az ingyenes, ajándékozó szeretet*hez (vö. Mt 5,20; 20,1-15!) – hiszen maga Isten is többet tesz, mint amennyi igazságos, mert fölkelti napját a gonoszokra is, és esőt ad a bűnösöknek is (Mt 5,45).

(2021. december 13.)